

ОКСАНА ХАЛІМАН*

Система метамови граматики оцінки: інтерпретація терміна *тональність*

KHALIMAN, O.: The Metalanguage System of the Grammar of Estimation: Interpretation of the Term *Tonality*. *Slavica Slovaca*, 55, 2020, No 2, pp. 269-276 (Bratislava).

The article reveals one of the aspects of formation of the terminological system of the grammar of estimation. The term *tonality* is characterized, and variants of its interpretation in the researched direction are described. The modeling of estimative tonality is illustrated on the example of using verb forms (imperative, indicative, infinitive) with imperative meaning; the expression of estimative meanings is argued through the interaction of semantics of categoricalness, rudeness, alienation and negative estimation.

The grammar of estimation, the term *tonality*, estimation, Ukrainian language.

До актуальних напрямів сучасного мовознавства належить *лінгвоаксіологія* – лінгвістична теорія цінностей, що вивчає відображення в мові аксіологічних аспектів буття. Серед засобів вираження оцінних смислів – граматичні одиниці, комплексний аналіз яких формує *граматику оцінки*,¹ у якій мовні засоби об'єднані як прагматично значущі за їхньою функційною (оцінною) спеціалізацією.

Основи граматики оцінки закладено в працях, сфокусованих на співвіднесенні теоретичної граматики з активними мовленнєвими процесами. Ідеї мовного динамізму сягають своїми витокami концепції В. фон Гумбольдта, утілені в працях О. Потебні, Л. Щерби, С. Карцевського, Л. Булаховського, В. Виноградова, Ю. Шевельова, що закликали зосередитися на вивченні значення форми в її конкретному застосуванні. У другій пол. ХХ ст. внаслідок активного дослідження прагматичної специфіки мовних знаків вивчення оцінки як основної категорії прагмалінгвістики набуло особливої актуальності, а завдяки розвитку функційної граматики зросла увага до опису оцінних функцій граматичних одиниць. Окремі зауваги щодо функціонування морфологічних форм як одиниць лінгвоаксіології, репрезентовані в працях зі стилістики, поетичної граматики, лінгвістики креативу, стали основою для формування принципів граматики оцінки й створили підстави для узагальнення напрацювань і поглиблення досліджень у відповідному напрямі.

Сучасні вчені вказують на необхідність продовження розробки проблеми. В. Лопатін, зокрема, уважає за необхідне комплексно дослідити явище оцінності в мові в межах теорії функційної граматики, описати всю систему оцінок і граматичних засобів їх вираження.² Аналізуючи креативний потенціал граматичних форм, О. Ремчукова також зазначає, що з їхнім варію-

* Оксана Володимирівна Халіман, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна. E-mail: khaliman_oksana@ukr.net.

¹ Див. про це Космеда, Т. А. – Халіман, О. В.: «ГраMATика оцінки» як актуальна проблема сучасного мовознавства. In: Лінгвістичні студії, 2011, вип. 22, с. 17-23.

² Лопатин, В. В.: Оценка как объект грамматики. In: Русский язык: проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке. Виноградовские чтения. Москва: Наука, 1992, с. 70.

ванням пов'язана поява *конотацій граматичних одиниць*, периферійні функції яких виходять при цьому на передній план, що дає змогу яскраво виявитися творчому потенціалу граматики. О. Ремчукова називає її „граматикою оцінок”, або метафоричною граMATIKOЮ.³

В українському мовознавстві крок до створення граматики оцінки – комплексного опису, спроектованого Т. Космедою⁴ в рамках теорії аксіологічної прагмалінгвістики, зроблено в наукових роботах її послідовників: Ю. Булика,⁵ О. Халіман,⁶ Д. Рязанцевої.⁷

Система термінів граматики оцінки, як доводить авторський аналіз, регулярно доповнюється й потребує систематизації. Деякі з них активно вживають у лінгвістичних дослідженнях, проте на сьогодні метамова граматики оцінки не має належного опису в мовознавчій теорії. Тлумачення окремих термінів ще не усталені й потребують уточнення (напр., *граматикалізація оцінки*), а дефініції інших лише формуються (напр., *лексико-граматичний оксиморон, однина агресивна*). Передусім аналізована система інтегрує терміни граматики й аксіологічної прагмалінгвістики. У науковий обіг дослідження залучаємо й терміни суміжних лінгвістичних дисциплін, зокрема комунікативної лінгвістики, лінгвістики креативу, прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики, синтаксису та ін.

Окремі терміни досліджуваного напряму моделюємо шляхом уточнення вже актуалізованих понять сучасного мовознавства, конкретизуючи їхній зміст у дослідницькому векторі: *прецедентність / граматична прецедентність, оксиморон / лексико-граматичний оксиморон, образність / граматична образність, ігрема / граматична ігрема / оцінна ігрема / квазіігрема*.⁸

У ракурсі граматики оцінки своєрідне вираження знаходить і термін *тональність*, що зумовлено специфікою авторського аналізу й наукового викладу. За лінгвістичним словником, тональність спілкування – «усвідомлена / неусвідомлена емоційно-настановча, аксіологічна, змістово-інформаційна організація мовлення, мовного матеріалу в типових комунікативних виявах, завдяки якій адресант формує свої мовленнєві дії та здійснює відповідний вплив на адресата, інколи й на ситуацію загалом»,⁹ однак, як видається, тлумачення потребує деталізації й розмежування позначуваних варіантів.

У лінгвістичній літературі фіксуємо вживання цього терміна в широкому й вузькому розумінні: дослідники розрізняють *тональність комунікації (спілкування)* та *тональність мовлення*, хоча інколи трапляється й ототожнення цих понять під час номінації різних елементів комунікативного процесу.

Тональність спілкування визначають як ступінь дотримання етичних норм взаємодії комунікантів, показник культури, інтелігентності співрозмовників і розрізняють високу, нейтральну, звичайну, фамільярну, вульгарну тональності. Висока тональність відповідає спілкуванню у сфері суто формальних суспільних структур (урочисті заходи, дипломатичні прийоми тощо), нейтральна функціє у сфері офіційних установ, звичайна тональність характерна для спілкування на побутовому рівні (магазин, транспорт тощо), фамільярна забез-

³ Ремчукова, Е. Н.: Морфологическая транспозиция как тип функционального варьирования грамматической формы. In: Проблемы функциональной грамматики: категории морфологии и синтаксиса в высказывании. Санкт-Петербург: Наука, 2000, с. 79.

⁴ Космеда, Т.: Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 349 с.

⁵ Булик, Ю. В.: Рекламний текст в параметрах аксіологічної прагмалінгвістики: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Харків, 2009. 20 с.

⁶ Халіман, О. В.: Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові: рід і число: дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2010; Халіман, О. В.: ГраMATИКА оцінки: морфологічні категорії української мови. Харків: Майдан, 2019. 456 с.

⁷ Рязанцева, Д. В.: Прикметник сучасної української мови у вимірах граматики оцінки: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2013.

⁸ Див. про це Халіман, О. В.: ГраMATИКА оцінки: морфологічні категорії української мови, с. d., с. 89-93.

⁹ Загнітко, А.: Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: Донец. нац. ун-т, 2012, т. 4, с. 53.

печує спілкування в колі сім'ї, дружньому товаристві, вульгарна спостерігається в соціально неконтрольованих ситуаціях.¹⁰

В. Карасик кваліфікує комунікативну тональність як «емоційно-стильовий формат спілкування, що виникає в процесі взаємовпливу комунікантів і визначає їхні змінні установки та вибір усіх засобів спілкування. Комунікативна тональність культурно-обумовлена й співвідноситься з прийнятими в суспільстві типами дискурсу»¹¹ (курсив наш – О. Х.). Розвиваючи ідею про прагматичну значущість категорії комунікативної тональності, учений доходить висновку щодо її дискурсивно-варіативної природи. Емоційно-стильова різноманітність мовленнєвої поведінки є відображенням здатності мовця вибирати особистісно марковані прийоми спілкування, що дають змогу вказувати на такі ознаки спілкування, як градація дистанціювання і меж приватності людини.¹²

На цьому акцентовано і в інших лінгвістичних працях, у яких тональність спілкування схарактеризовано як «комунікативний феномен, який є сполучною ланкою між текстом, що звучить, і соціокультурним контекстом»¹³ та об'єднує «фоностилістичні й прагмалінгвістичні характеристики мовленнєвої практики, зануреної в ті чи ті соціальні умови спілкування».¹⁴ Тональність є фактором, що відображає характер стосунків учасників комунікації (рівноправність чи підпорядкованість, ступінь знайомства, спільність інтересів і т. ін.).¹⁵ Саме комунікативна тональність дає змогу оцінити, як соціально-статусні й соціально-рольові характеристики учасників дискурсу і їхні взаємовідносини реалізуються в мові.¹⁶ Дослідники акцентують увагу на функції тональності – за допомогою зумисного вибору комунікативних дій регулювати міжособистісні відносини в ході спілкування.¹⁷

Хоча тональність спілкування, «визначається (задається) мовцем, її оцінювання здійснюється, як правило, ззовні (адресатом, слухачем, читачем), виходячи із звичних (стереотипних) уявлень про процес спілкування».¹⁸ Тобто спостерігаємо двосторонню взаємодію: тональність, супроводжуючи манеру спілкування, стиль мовлення в кожній окремій ситуації, дає змогу адресанту передати свої наміри, а адресату розпізнати ці наміри й вибрати відповідно до особистої суб'єктивної позиції стиль породження спілкування.¹⁹

Називаючи основні параметри комунікативної тональності (одноплановість / багатоплановість смислів, заданість / відкритість смислів, серйозність / несерйозність спілкування, кооперативність / конфліктність спілкування, пріоритет змісту / форми спілкування, конкретність / абстрактність тематики), В. Карасик розрізняє такі її типи: *інформативна, фатична, статусна, жартівлива, урочиста, ідеологічна, фасцинативна, гіпотетична, агресивна, езотерична, маніпулятивна, менторська*.²⁰ Т. Багдарасян виділяє такі різновиди тональності: *офіційно, серйозно, жартівливо, захоплено, дружнелюбно, вороже, саркастично, недовірливо, байдуже, песимістично, боязко, мрійливо* й ін.²¹

¹⁰ Богдан, С.: Мовний етикет українців: традиції і сучасність. Київ: Рідна мова, 1998, с. 16.

¹¹ Карасик, В. И.: Коммуникативная тональность. In: Жанры речи. Саратов: Изд. центр «Наука», 2007, вып. 5. Жанр и культура, с. 81.

¹² Карасик, В. И.: Языковая матрица культуры. Москва: Гнозис, 2013, с. 159-160.

¹³ Фрейдина, Е. Л.: Тональность речевого общения и ее просодические маркеры. In: Преподаватель XXI век, 2015, № 1, с. 283.

¹⁴ Ильинова, Е. Ю. – Цинкерман, Т. Н.: Прагматика коммуникативной тональности в стилистике англоязычного воспитывающего диалога. In: Вестник Волгогр. гос. ун-та. Серия 2 «Языкознание», 2019, т. 18, № 1, с. 148.

¹⁵ Halliday, M. A. K.: Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. London: Edward Arnold, 1978. 256 p.

¹⁶ Фрейдина, Е. Л.: Тональность речевого общения и ее просодические маркеры, с.д., с. 283.

¹⁷ Ильинова, Е. Ю. – Цинкерман, Т. Н.: Прагматика коммуникативной тональности, с.д., с. 148.

¹⁸ Бацевич, Ф. С.: Основы коммуникативной лингвистики. Київ: Вид. центр «Академія», 2004, с. 211.

¹⁹ Ильинова, Е. Ю. – Цинкерман, Т. Н.: Прагматика коммуникативной тональности, с. d., с. 149.

²⁰ Карасик, В. И.: Коммуникативная тональность, с. d., с. 82.

²¹ Багдарасян, Т. О.: Тональность как компонент модели речевого жанра (на материале речевого жанра «угроза»). In: Жанры речи. Саратов: Изд. центр «Наука», 2002, вып. 3, с. 240-245.

Досліджуючи соціолінгвістичні проблеми теорії мовленнєвої комунікації, Є. Тарасов кваліфікує тональність як психологічне забарвлення мовлення, що, на його думку, може бути *уро-чистим, нейтральним, нейтрально-повсякденним і вульгарним*.²² Наведені класифікації, звісно, не репрезентують усі можливі типи тональностей спілкування, що й демонструють праці інших мовознавців.

Отже, у широкому розумінні термін *тональність* номінує формат комунікації, зумовлений особливостями сфери спілкування й специфікою взаємодії мовців, що являє собою сукупність комунікативних дій і передбачає дотримання норм комунікативної взаємодії.

На багатовимірність досліджуваного терміна вказує В. Карасик, відзначаючи, що тональність, крім широкого, описаного вище вживання, указує й «на оформлення мовлення в певному стильовому реєстрі».²³ У такому (вузькому) тлумаченні *тональність* – це «усвідомлена (інтенціонально-вольова) або неусвідомлена (позаінтенціональна) емоційно-аксіологічна і змістово-інформативна *організація мовного матеріалу* (у його динамічному вияві), за допомогою якої адресант формує повідомлення, мовленнєвий акт певної іллокуції, що впливає на адресата, а іноді й на ситуацію спілкування»²⁴ (курсив наш – О. Х.).

Підкреслюючи інтерпретаційний характер тональності, Т. Багдасарян пояснює, що вона є *способом подання тексту* мовцем, у процесі якого він виражає своє ставлення до тексту, реципієнта, дійсності й до самого себе в додаткових характеристиках, що забарвлюють пропозицію у відповідні тони з урахуванням сфери спілкування й особистісних рис комунікантів.²⁵ Мовна особистість, коментує С. Тупікова, репрезентує когнітивно-прагматичні, культурні знання і цінності у висловлюванні, оформлюючи їх у відповідну тональність.²⁶ В. Телія підкреслює, що тональність моделюється саме в процесі створення тексту,²⁷ причому вона притаманна кожному конкретному тексту незалежно від його жанру.

Питання щодо засобів актуалізації тональності в дискурсі залишається відкритим. У наукових розвідках, присвячених вивченню усного мовлення, указують передусім на такі складники тональності, як інтонація, паузи, діапазон голосу,²⁸ однак їхня система досить широка – «від жестів (невербальний дискурсивний фактор), мелодики, графіки в письмовому мовленні до власне мовних засобів».²⁹ Тональність мовленнєвого акту певної іллокуції, як робить висновок Л. Кіт, «виявляється у тонових (висота, сила, гучність та ін.) і обертонових (передусім тембрових) характеристиках звучання, його мелодичі (інтонації, темпі, реєстрі тощо), а також у наявності специфічних морфологічних, словотвірних, лексико-фразеологічних та синтаксичних засобів мовного коду».³⁰

Варіанти вживань терміна *тональність* у широкому й у вузькому значеннях невіддільні один від одного, оскільки тональність власне мовлення є складником загальної тональності

²² Тарасов, Е. Ф.: Социолингвистические проблемы теории речевой коммуникации. In: Основы теории речевой деятельности. Москва: Наука, 1974, с. 255.

²³ Карасик, В. И.: Языковые ключи. Москва: Гнозис, 2009, с. 383.

²⁴ Бацевич, Ф. С.: Основы коммуникативной лингвистики, с. d., с. 209.

²⁵ Багдасарян, Т. О.: Тональный компонент модальности в коммуникации (на материале английского и русского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Краснодар, 2000. 23 с.

²⁶ Тупікова, С. Е.: Разграничение понятий «высказывание», «дискурс», «речевой жанр», «тональность» в современной лингвистике. In: Вестник Тамб. гос. ун-та. Серия «Гуманитарные науки. Филология», 2011, вып. 3 (95), с. 153.

²⁷ Телія, В. Н.: Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва: Наука, 1986. 141 с.

²⁸ Алексеева, Т. А.: Криминалистическая характеристика тональности как структурного элемента устной речи. In: Вестн. Том. гос. ун-та, 2013, № 376, с. 124.

²⁹ Тупікова, С. Е.: Категория тональности и уровни ее репрезентации в жанре светской хроники. In: Вопросы когнитивной лингвистики, 2011, № 4 (029), с. 69.

³⁰ Кіт, Л. С.: Тональність як категорія зовнішнього впливу на інтимне спілкування. In: Наук. вісн. Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. Серія «Філологічні науки (мовознавство)», 2015, № 3, с. 98.

спілкування (порівн.: у моделюванні тональності спілкування саме «мовний компонент відіграє чи не найважливішу роль»³¹).

На думку Т. Матвєєвої, у тональності знаходить вираження «емоційно-вольова установка автора тексту в процесі досягнення конкретної комунікативної мети».³² Саме тональність може слугувати «джерелом досягнення потрібного комунікативного ефекту».³³ Вона входить до складу категорії суб'єктності мовлення, оскільки відображає особистісну (психологічну) позицію автора щодо викладеного.³⁴ У зв'язку із цим у лінгвістиці тональність співвідноситься з категорією модальності, а саме з конкретним її видом – суб'єктивною модальністю.³⁵

Убачаючи в тональності емоційну навантаженість висловлювання,³⁶ мовознавці наголошують, що вона є «одним з найважливіших засобів вираження оцінності»,³⁷ оскільки одним із чинників, що формують тональність мовлення, є орієнтація мовця на особу слухача, зокрема емоційне ставлення,³⁸ тобто його оцінку. Таку думку фіксуємо і в інших наукових розвідках: характеризуючи тональність як функційно-семантичну текстову категорію, Т. Матвєєва виділяє в ній, крім субполів інтенсивності й волевиявлення, субполе емоційності.³⁹ Ю. Хабібрахманова також підкреслює роль тональності в експлікації емотивності в продукovanому дискурсі чи тексті.⁴⁰

Через тональність у тексті репрезентується сам суб'єкт мовлення, а також його ставлення до того, що повідомляється. Мова як вербальна система знаків, коментує Ю. Тагільцева, постійно продукує емоційні одиниці, що в тексті відображають різні тональності, які характеризують весь спектр людських емоцій. Саме засоби вираження тональності обумовлюють загальне емоційне тло тексту, а сукупність тональностей сприяє створенню емоційного тону, що є одним з факторів текстотворення.⁴¹

Формування *оцінної тональності мовлення* забезпечують, звісно, передусім власне оцінні засоби – вони виражають аксіологічні смисли й задають загальну тональність усього висловлювання. Однак потреба у використанні названого терміна також пов'язана з тим, що в комунікації вираження позитивного чи негативного ставлення можливе не лише шляхом уживання оцінних засобів. Ідеться про так зване опосередковане вираження оцінки, що реалізується через зв'язок з іншими поняттями й смислами. Наприклад, уживання мовних засобів, що репрезентують увічливість, забезпечують інтимізацію мовлення, пов'язуємо з позитивним ставленням до співрозмовника, а відповідно мовних одиниць, пов'язаних з омовленням недоречної категоричності, створенням відчуження – з негативним. У цьому разі в процесі аналізу мовних одиниць, що виражають оцінку опосередковано, вважаємо за доцільне вказувати на їхню участь у моделюванні відповідної тональності.

У фокусі граматики оцінки конкретизуємо термін *тональність* і застосовуємо такі його варіанти: *аксіологічна, оцінна, позитивна (позитивнооцінна), негативна (негативнооцінна)*,

³¹ Бацевич, Ф. С.: Основи комунікативної лінгвістики, с. д., с. 211.

³² Матвєєва, Т. В.: Тональность. In: Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Москва: Флинта: Наука, 2003, с. 549.

³³ Бацевич, Ф. С.: Основи комунікативної лінгвістики, с. д., с. 210.

³⁴ Матвєєва, Т. В.: Тональность, с. д., с. 549.

³⁵ Ширинкина, М. А.: Категория тональности в директивных документах. In: Вестн. Перм. ун-та. Серия «Российская и зарубежная филология», 2017, т. 9, вып. 3, с. 61.

³⁶ Тупилова, С. Е.: Разграничение понятий «высказывание», «дискурс», «речевой жанр», «тональность» в современной лингвистике, с. д., с. 153.

³⁷ Тупилова, С. Е.: Категория тональности и уровни ее репрезентации в жанре светской хроники, с. д., с. 68.

³⁸ Бацевич, Ф. С.: Основи комунікативної лінгвістики, с. д., с. 211.

³⁹ Матвєєва, Т. В.: Тональность, с. д., с. 549-552.

⁴⁰ Хабібрахманова, Ю. Р.: Категория тональности в жанре очерка. In: Лингвистика, 2004, т. 14, с. 181.

⁴¹ Тагильцева, Ю. Р.: Субъективная модальность и тональность в проблемном политическом тексте. In: Лингвистика, 2006, т. 18, с. 122-134.

пейоративна, ввічлива, пестлива, іронічна тональність, тональність пошанності, удаваної пошанності, самопошани, самоприниження, фамільярності, байдужості, що пов'язано з наповненням мовленнєвого акту оцінними одиницями або моделюванням відповідних ілюквативних ефектів опосередковано. Лише окремі з них на сьогодні відображені в лінгвістичних словниках, порівн.: *тональність фамільярна* – «тональність, властива спілкуванню в сім'ї, дружньому товаристві; властивий невимушений тон, використання розмовних одиниць з емоційними, експресивними, оцінними семами»,⁴² однак у цьому тлумаченні описано саме тональність спілкування, про що йшлося вище.

Пояснимо особливості вживання досліджуваного терміна на прикладі зв'язку семантики категоричності / неввічливості / відчуження і негативної оцінки.

Недотримання правил увічливості й зайва категоричність пов'язані з відчуженням та, відповідно, зумовлюють моделювання *негативнооцінної тональності мовлення*. Категоричність, як пояснює К. Бортун, – форма висловлення, яка дає партнерові змогу зрозуміти, що мовець уважає свою думку істиною в останній інстанції. Категоричність «відображає зневагу до думки партнера, її свідоме несприйняття».⁴³ Вияв категоричності пов'язаний з вибором мовленнєвих тактик погрози, докору, попередження, ультиматуму, різкої оцінки, що, на думку мовця, примусять співрозмовника виконати вимогу.⁴⁴

Категорія категоричності співвідноситься з вираженням увічливості. Метою неввічливої поведінки, як пояснює В. Карасик, «може бути прагнення вийти на відкритий конфлікт і з'ясувати стосунки з партнером на персональній дистанції, бажання принизити партнера по спілкуванню й змінити статусне ставлення на соціальній дистанції».⁴⁵ Увічливість – це насамперед спосіб вираження поваги до іншої людини. Повага як категорія, що вербалізує й оцінку, належить до градуальних величин і «варіює від максимальної поваги, поклоніння, до нульової позначки (відсутність поваги) й далі – до неповаги, зневаги»,⁴⁶ тому репрезентація ввічливості «супроводжується вираженням різних емоційно-оцінних конотацій, що свідчить також про зв'язок семантики ввічливості із семантикою оцінки».⁴⁷

Застосування мовних одиниць, що відзначаються надмірною категоричністю й, відповідно, неввічливістю, передбачає вираження негативу мовця до адресата. Тобто негативну оцінку можна висловити засобами недоречної категоричності, неввічливості, змодельовавши *негативнооцінну тональність мовлення*, оскільки «оцінка може торкатися не тільки параметрів *добре / погано, правда / неправда*, але й доречності й недоречності висловлювання, тобто принципів співробітництва й увічливості»,⁴⁸ що простежуємо й у процесі функціонування морфологічних одиниць як засобів вербалізації оцінки.

У досліджуваному ракурсі привертає увагу арсенал засобів вираження імперативної семантики. У контекстах спонукання з формами імператива можуть конкурувати індикативні форми. У фокусі граматики оцінки специфікою відзначається вживання форм минулого часу (*Встали! Сіли!*) «в значенні наказу, категоричного запрошення».⁴⁹ У цьому разі, коментує Н. Стойнова,

⁴² Загнітко, А.: Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни, с. д., т. 4, с. 53.

⁴³ Бортун, К. О.: Імперативність і категоричність у структурі висловлення. In: Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія «Філологія», 2016, № 20, т. 1, с. 15.

⁴⁴ Бортун, К. О.: Імперативність і категоричність у структурі висловлення. In: Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія «Філологія», 2016, № 20, т. 1, с. 15.

⁴⁵ Карасик, В. И.: Язык социального статуса человека. Москва: Ин-т языкозн. РАН, 1992. 330 с.

⁴⁶ Карасик, В. И.: Язык социального статуса человека, с. д.

⁴⁷ Федорова, Т. В.: Семантика вежливости и средства ее выражения: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Калининград, 2004. 18 с.

⁴⁸ Оцінка і комунікація. Укл. Г. І. Приходько. Вінниця: Нова Книга, 2013, с. 59.

⁴⁹ Кузьменкова, В. А.: Грамматика и прагматика (о некоторых явлениях русской грамматики, которые трудно понять иностранцам). In: Язык, сознание, коммуникация. Москва: МАКС-Пресс, 2000, вып. 14, с. 116.

бажану дію в майбутньому подають як уже здійснену адресатом. У таких контекстах, на думку названої вище дослідниці, використання форм минулого часу (*Негайно пішов зі мною!*) забезпечує моделювання найбільш категоричного наказу / заборони порівняно з формами теперішнього (*Негайно йдеши зі мною!*) й найменш категоричного майбутнього (*Негайно підеши зі мною!*).⁵⁰

Такі спонування з використанням метафоризованих індикативних форм, як бачимо, не відзначаються ввічливістю, характеризуються недоречною категоричністю, що моделює негативно-оцінну тональність мовлення, тому й досліджувані морфологічні форми доречно характеризувати як оцінні засоби. Крім того, можемо частково підтвердити наведену вище думку щодо варіювання ступеня категоричності під час уживання дієслівних (імперативних, індикативних, інфінітивних) форм в імперативному значенні (форми наведено в порядку збільшення категоричності, що пов'язано, відповідно, зі збільшенням негативної оцінки):

- форма наказового способу НДВ (*– Вставай, синку, – будила тихенько, але хлопчик не хотів прокидатися* (В. Мастера));
- форма теперішнього часу НДВ (*Зараз ти повільно встаєси і, не озираючись, виходиш на вулицю* (О. Кацай));
- форма майбутнього часу ДВ (*Зараз ти встанеш і підеши. А я залишуся. Бо чекаю не тебе. Чомусь знову чекаю не тебе. Чомусь знову живу не тобою. Чомусь знову не потрібна тобі* (В. Габр));
- форма наказового способу ДВ (*– Встань! – розібрала Марта. Павза і знов крикнув якесь слово. Павза. І знов люто: – Встань! – і за хвилину те саме коротке, невиразне слово* (М. Креміньківська));⁵¹
- форма минулого часу ДВ (*– Зараз же встала і вимелася з класу. Ясно?* (Люба Клименко));
- форма інфінітива ДВ (*Офіцер підійшов до Ксанки, штовхнув чоботом у бік – встати!* (Люко Дашвар));⁵²

Кожна з наведених форм відзначається особливостями функціонування, що вже було описано авторкою цієї розвідки,⁵³ а також є перспективою подальших досліджень.

Отже, специфіка авторського аналізу мовних одиниць у ракурсі граматики оцінки зумовила своєрідну інтерпретацію терміна *тональність*, зокрема його вживання у вузькому розумінні, що вказує на оформлення мовлення, організацію мовного матеріалу, спосіб подання тексту мовцем у процесі формулювання висловлення.

Дослідження граматичних засобів враження аксіологічних смислів дало змогу виявити граматичні одиниці, що репрезентують оцінку опосередковано, через зв'язок з іншими категоріями, моделюючи оцінну тональність мовлення – організацію тексту (дискурсу), яка передбачає реалізацію оцінних інтенцій. Таке функціонування мовного знака доречно характеризувати як слабку оцінну позицію: уживаючись у вторинних функціях, ці граматичні одиниці формують механізми, що не відзначаються однозначним (постійним) вираженням додаткових (зокрема, аксіологічних) відтінків і тому мають низький оцінний потенціал.

У перспективі плануємо продовжити більш детальне висвітлення виокремлених варіантів терміна *тональність* у проекції на конкретні моделі граматики оцінки й механізми їх моделювання.

⁵⁰ Стойнова, Н. М.: Нефутуральные употребления форм будущего времени: материалы для проекта корпусного описания русской грамматики. In: <http://rusgram.ru>.

⁵¹ Див. про видові особливості імперативних форм Халіман, О. В.: Особливості видових протиставлень імперативних форм для вираження аксіологічних відтінків значень. In: *Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Серія «Філологічні науки»*. Київ: Міленіум, 2018, вип. 292, с. 124-131.

⁵² Див. про особливості функціонування інфінітивних форм в імперативному значенні Халіман, О. В.: Розвиток ідей С. Дорошенка для становлення граматики оцінки. Інфінітив в аспекті лінгвоаксіології. In: *Лінгвістичні дослідження*, 2019, № 50, с. 142-150.

⁵³ Див. Халіман, О. В.: Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови, с. д.

The Metalanguage System of the Grammar of Estimation: Interpretation of the Term *Tonality*

Oksana Khaliman

One of the actual areas of linguistics includes linguoaxiology it's a linguistic theory of values, which studies the reflection of axiological aspects of being in language. Among the means of estimate meanings expressing there are grammatical units so the complex analysis of them forms the grammar of estimation which combines linguistic means as pragmatically significant in their functional (estimate) specialization.

The grammar of estimation term system is regularly added and requires systematization. The term *tonality* also finds its own expression in the examined area. The use of this term was committed in a broad and narrow sense in the linguistic literature: researchers distinguish the *tonality of communication* and the *tonality of speech*, although sometimes it is traced the identification of these concepts when nominating various elements of the communicative process.

In a broad sense the term *tonality* nominates the communication model, which is stipulated by the peculiarities of communication sphere and specifics of speakers' interaction.

Tonality also (in a narrow sense) indicates the speech design in a certain stylistic register, the way of the text presentation by the author. This is an emotional-axiological and content-informative organization of linguistic material; with the help of which the addresser forms a message, a speech act of a certain illocution, influencing the addressee and sometimes the communication situation.

The research of grammatical means of expressing axiological meanings makes it possible to identify grammatical units which express the estimation indirectly, through the connection with other categories, modeling the estimate tone of speech - the organization of the text (discourse), providing the implementation of estimate intentions.

It is appropriate to characterize such functioning of a linguistic sign as a weak estimate position: when they used in secondary functions, these grammatical units form mechanisms that do not differ in uniquely (constant) expression of additional (in particular axiological) shades and therefore have a low estimate potential.